

ARAŞTIRMA MAKALESİ

İSLÂM HUKUKUNDA GAYRİ MÜSLİMLERİN İBADETHÂNELERİNE DAİR
HÜKÜMLER

Zübeyir ASLAN*

Öz

İbadethânelerin tarihi insanlık tarihi kadar eskidir. Hz. Âdem'den itibaren insanların, ibadetlerini düzenli olarak icra etmek amacıyla çeşitli ibadethâneler edindikleri bir gerçekliktir. Nitekim Kur'ân'da Yahudi, Hristiyan, müşrik ve Müslümanların ibadet edindikleri mekânlar bildirilmiştir. Kur'ân ve Sünnet'ten beslenen İslâm hukukunun, gayri müslimlere tanıdığı haklar arasında, onların kendi ibadethânelerini kurma/yönetme hürriyeti de vardır. Bu itibarla İslâm coğrafyasında Müslümanlarla birlikte yaşayan gayri müslimlerin ibadethânelerine yönelik fıkıh ilgilendiren çeşitli tasarruflar söz konusudur. Nitekim fıkıh sayesinde, bazı istisnalar hariç gayri müslimlerin ibadethânelerini istedikleri yerde inşa etmelerine müsaade edilmiştir. Zorunlu bazı durumlar haricinde var olan ibadethâneler yıkılmamış veya mescide dönüştürülmemiştir. Keza Müslümanların veya gayri müslimlerin; gayri müslim ibadethânelerine vakfetme, vasiyet etme, arsa kiralama-satma gibi hususlar ile Müslümanların bu ibadethânelerde ibadet etmeleri, içinde çalışmaları, buraları ziyaret etmeleri gibi durumlar hakkında da fukaha çeşitli izahlar yapmışlardır. Biz bu makalede fıkıhın gayri müslim ibadethânelerine yönelik hükümlerini ele aldık.

Anahtar Kelimeler: İslâm Hukuku, Ehl-i Kitâp, Gayri Müslim, İbadethâne.

JUDGEMENTS OF ISLAMIC LAW ON NON-MUSLIM TEMPLES

Abstract

In the most general sense, the history of sanctuaries, regardless of their religion, is as old as the history of humanity. It is a reality that since Adam, people had various sanctuaries in order to perform their worship regularly. As a matter of fact, the places where Jews, Christians, polytheists and Muslims worship were reported in the Quran. Among the rights granted to non-Muslims by Islamic law, which is fed by the Quran and Sunnah, is the freedom to establish / manage their own prayers. In this respect, there are various acts concerning fiqh regarding the worship of non-Muslims living with Muslims in the Islamic geography. As a matter of fact, thanks to fiqh, except for some exceptions, non-Muslims are allowed to build their sancuaries wherever they want.

Except for some compulsory cases, the existing places of worship were not demolished or converted into mosques. Likewise, Muslims or non-Muslims; They also made various explanations on the issues such as devoting to non-Muslim sanctuaries, bequesting, renting-selling land, and the situations such as Muslims worshipping in these places of worship, working in them, visiting these places. In this article, we discussed the provisions of fiqh regarding non-Muslim sanctuaries.

Keywords: Islamic Law, Ehl-i Kitap, Non-Muslim, Worship.

Giriş

Kullukla muhatap olan insanların Yaradana belli mekânlarda ibadet etmeleri hemen hemen bütün dinlerde var olan bir olgudur. Bu itibarla toplumların bulunduğu her yerleşim merkezinde dinlerin nişanesi olan ve özel olarak geliştirilen ibadethâneler inşa edilmiştir. İnsanlar, kutsadıkları söz konusu ibadethânelere gitme ve orada kulluk ve acziyetlerini gösterme ihtiyacı hissetmişlerdir. İbadethânelere duyulan ilgi sayesinde ma'bedler, varlığını hep korumuştur. İbadethâne gibi kutsal yerler, toplumların dinî hayatının merkezi sayılan ve onların hayatına yön veren, anlam kazandıran yerlerdir. İnsanlar, ibadethânelerde sergiledikleri kulluğu, başka yerlere nazaran daha derin hissederek. Çünkü insanların zihninde kutsal yerler, ilahi âlemle dünyevi âlemin kesiştiği, kişinin kendisini ilahi huzurda hissettiği mekânlar olarak yer edinmiştir.¹ Bu nedenle günah işlerken aklına gelmese de ibadethâne de tevbe/dua ederken insanın Yaradana kendini daha yakın hissettiği bir vakiadır. İnsanların inanç temayüllerini konu edinen bazı istatistiklere göre² dünya nüfusunun büyük çoğunluğu günümüzde bir dine inanmaktadır. Nitekim dünyanın hemen her yerinde insanların ibadetlerini yapmadıkları bir tapınak veya ibadethânenin bulunmadığı yerleşim merkezinden söz etmek mümkün görünmemektedir.³

Geçmişten-günümüze kadar, içinde bulunduğumuz ve Ortadoğu diye tabir edilen coğrafya dâhil birçok din ile bu dinlerin ibadethâneleri birlikte varlığını sürdürmüştür. Nitekim Arabistan yarımadasında İslâm dininin yayılmaya başladığı dönemde, Kur'ân'da isimleri zikredilen Hristiyanlık, Yahudilik, Mecûsîlik, Sâbiîlik ve bir kısım müşriklerin ibadethâneleri mevcuttu. Bu sebeple-İslâm hukukunun adı geçen dinlerdeki ibadethâne hükümleri sayesinde diğer tüm gayri müslim ibadethânelerine dair bir disiplini meydana gelmiştir. Kurân'da bahsedilen dinler ehl-i kitap olan dinlerdir. Bununla birlikte İslâm hukukunun bu hususta vazettiği hükümler genel olup İslâmî kaynaklarda adı geçsin veya geçmesin bütün gayri müslim ibadethânelerini de kapsadığını söylemek mümkündür.

¹ Ahmet Güç, *Dinlerde Ma'bed ve İbadet*, Ensâr Neşriyat, İstanbul 2005, s. 19-20.

² https://tr.wikipedia.org/wiki/Ülkelere_göre_dinler (Erişim Tarihi: 03/05/2021).

³ Diyanet Dergi, https://dosya.diyaret.gov.tr/DYYSDDosya/Dergiler/Aylik/2001/ekim_2001.pdf (Erişim Tarihi: 30/04/2021)

İslâm literatüründe “ma’bed”e ilişkin hükümleri fûru fıkha dair kaynaklarda bulmak mümkündür. Zira bu konu fıkhn “cihâd”, “siyer”, “cizye” gibi başlıkları altında işlenmiştir. Ayrıca ilk dönemlerde İbn Kayyım (ö. 751/1350), gayri müslim ve ma’bedlerine ilişkin hükümleri kapsamlı bir şekilde değerlendirmiştir ki o, “Ahkâmü ehli’z-zimme” adında bu konuya münhasır müstakil bir çalışma yapmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla daha sonraki dönemlerde; Demenhûrî (ö. 1192/1778) tarafından “İkâmetü’l-hucce’ti’l-bâhire alâ hedmi kenâisi Masr ve’l-Kahire”; İsmâil b. Muhammed el-Ensârî (ö. 1417/1996) tarafından “Hükmü binâi’l-kenâis ve’l-maâbidi’ş-şirkiyye fi bilâdi’l-müslimîn” ve 2009 yılında Abdurrahmân b. Dahîl el-’Usaymî tarafından “Ahkâmü’l-maâbidi dirâsetün fıkhiyye mukarene” isimli eserler telif edilip neşredilmiştir.

A. İBADETHÂNE KAVRAMI VE TANIMI

1. İbadethânenin Sözlük ve Terim Anlamı

“İbadethâne” kelimesi, kökeni itibariyle Arapça-Farsça bileşik isimden meydana gelmiştir.⁴ Bu tabir, Arapça “ma’bed” kelimesinin karşılığı olarak kullanılmaktadır. Sözlükte “ma’bed”; “boyun eğmek, kulluk etmek, teslim olmak” anlamındaki ‘a-b-d kökünden türeyip “tapınak, tapınılan yer” anlamına gelen ism-i mekândır.⁵ İslâmî kaynaklarda “معبد /ma’bed” kavramı gayri müslimlerin ibadethâneleri anlamında kullanılmakla birlikte, Kur’ân’da söz konusu ibadethâneler için; صوامع/savâmî’ (tekili savmaa), بيع/biya (tekili bâa), صلوات/salavât (tekili salât) kavramları kullanılmıştır.⁶ Bu sebeple “ma’bed” kavramı İslâm terminolojisinde ve örfte daha çok diğer dinlerin ibadethânelerine verilen isim olarak bilinmektedir.⁷ Keza ıstılahta, ibadethâneler bazı dinler tarafından verilen has isimleriyle anılmıştır. Nitekim İslâmî kaynaklarda; Hristiyan ibadethânesine “kenîse”,⁸ Yahudi ibadethânesine “kennis”⁹ denilmiştir. Ülkemizde gayri müslim ma’bedlerinden; Hristiyanların ibadethânesine “kilise”,¹⁰ Yahudilerin ibadethânesine “sinagog” ve “havra”¹¹ denilmektedir. Bir terim olarak ibadethâne; “hangi dinden olursa olsun ibadet yeri, ibadete mahsus bina”,¹² “ehl-i kitap

⁴ Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, Pınar Yayınları, İstanbul 2005, s. 587.

⁵ Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, Darü’l-maârif Yayınları, Kahire tsz., c. 4, s. 2780; Ahmed b. Muhammed b. Ali Feyyûmî, *el-Misbâhü’l-münîr*, Darü’l-fayhâ Yayınları, Dımaşk 2016, 331; Komisyon, *el-Mu’cemü’l-vasît*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, c. 2, s. 579; Şinasi Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara 1998, s. 241.

⁶ Hac, 22/40.

⁷ Güç, *Dinlerde Ma’bed ve İbadet*, s. 220.

⁸ Abdurrahmân b. Dahîl Usaymî, *Ahkâmü’l-ma’âbid*, Künûzü İşbilyâ Yayınları, Riyâd 1420, s. 21.

⁹ Usaymî, *Ahkâmü’l-ma’âbid*, s. 21.

¹⁰ Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 220.

¹¹ Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2019, 509; Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 162.

¹² Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 1899, s. 1369.

ile putlara tapanların ibadet ettikleri yer”,¹³ “bir dine bağlı olanların belirli zamanlarda toplu olarak veya tek başlarına ibadet etmeleri için yapılmış özel bina”¹⁴ ile “çeşitli dinlerde tapınmak için yapılan yapı, tapınak”¹⁵ anlamlarına gelmektedir. İslâm kaynaklarında adı geçen ibadethânelere, beytülmidrâs, beytüssanem, beytünnâr da denilmiştir.¹⁶ Günümüzde genel olmamakla birlikte, Batı dillerindeki “temple”ın karşılığı olarak kullanılan “ibadethâne” kavramıyla; mescidler, kiliseler, havralar ve diğer tapınaklar kastedilmektedir.¹⁷

2. Hristiyan İbadethânesinin Tanımı

Klasik İslâmî kaynaklarda Hristiyan ibadet yerlerini karşılamak üzere “bîâ”¹⁸, “kenîse”¹⁹ ve “deyr”²⁰; manastır karşılığında da “savmaa”²¹ kavramları kullanılmaktadır. Hristiyanlıkta, uzlete çekilmek amacıyla inşa edilen “kalâya” ise minare gibi yüksektir ve rahipler için inşa edilir.²² “Bîâ”, İbn Abbas (ö. 68/687) hariç müfessir ve dilcilerin birçoğuna göre, Hristiyanların ibadethânesine verilen isimdir. “Deyr” de Hristiyanlara özel bir ibadethânedir ve şehrin dışında, ruhban sınıfı için inşa edilir. Deyr’de herkes toplanabilirken, kalâya’da sadece bir kişi tek başına kalır.²³ İbn Kayyım’a göre, “savmaa” Sâbiîlerin, “bîâ” Hristiyanların, “salavât” Yahudilerin ibadethânelerine verilen isimdir.²⁴ Ancak İbn Kesîr’e (ö. 774/1373) göre “savmaa” Hristiyan ruhban sınıfının kullandığı küçük ma’bedlerdir.²⁵ Aynî’ye (ö. 855/1451) göre de “savmaa” Hristiyanların ruhban sınıfına ait olup, genel ibadethânelerine “kenîse” veya “bîâ” denir.²⁶ Günümüz Türkçesinde Hristiyan ibadethânesi için “kilise” kavramı kullanılmaktadır.

¹³ Usaymî, *Ahkâmü'l-ma'âbid*, s. 21.

¹⁴ Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî*, 1369; Güç, *Dinlerde Ma'bed ve İbadet*, 13; Usaymî, *Ahkâmü'l-ma'âbid*, s. 21.

¹⁵ Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 331.

¹⁶ Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî İbn Kayyım, *Ahkâmü ehli'z-zimme*, Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye Yayınları, Beyrut 2014, c. 2, s. 116-118; Ebu'l-Fadl Şihabüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer, *Fethu'l-bârî bi Şerhi sahîhi'l-Buhârî*, (thk. Abdülazîz b. Abdillâh b. Bâz), Dârü'l-fıkr Yayınları, Beyrut 1993, c. 1, s. 531.

¹⁷ Güç, *Dinlerde Ma'bed ve İbadet*, s. 223.

¹⁸ Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, Dârü İbn Kesîr Yayınları, Dımaşk 2002, “Salat”, 54; Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk b. el-Ezdî es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, Humus 1969, s. 30.

¹⁹ Buhârî, *Salât*, “Salât”, 48, 54; Ebu'l-Hasan Müslim b. el-Haccâc en-Nisâbü'rî Müslim, *Sahîhü'l-Müslim* (thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî), Dârü İhyâ'it-türâsî'l-arabî, Beyrut 1955, “Mesâcid”, 16, 17.

²⁰ Müslim, *Sahîhü'l-Müslim*, “Birr”, 7; “Fiten”, 119; Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, “Edeb”, 44; “Melahim”, 15.

²¹ Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, “Edeb”, 44; Komisyon, *el-Mu'cemü'l-vasît*, c. 1, s. 523.

²² İbn Kayyım, *Ahkâmü ehli'z-zimme*, c. 2, s. 118.

²³ İbn Kayyım, *Ahkâmü ehli'z-zimme*, c. 2, s. 118; Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülaziz ed-Dımaşkî İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr ala'd-dürri'l-muhtâr (Haşiyetü İbn Âbidîn)* Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye Yayınları, Riyad 2003, c. 6, s. 327.

²⁴ İbn Kayyım, *Ahkâmü ehli'z-zimme*, c. 2, s. 118.

²⁵ Usaymî, *Ahkâmü'l-ma'âbid*, s. 29.

²⁶ Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed Aynî, *Umdetü'l-kârî Şerhu sahîhi'l-Buhârî*, Dârü'l-fıkr Yayınları, Beyrut tsz., c. 4, s. 191.

3. Yahudi İbadethânesinin Tanımı

Arapça'da daha sonra "kennis"²⁷ dönüştürülen Yahudi ibadethânesinin adı olan "salavât",²⁸ Kur'ân-ı Kerîmde *bâa* ve *mescid* kavramlarıyla birlikte zikredilen ma'bed isimlerindendir: "...Eğer Allah'ın, insanların bir kısmını bir kısmıyla defetmesi olmasaydı, içlerinde Allah'ın adı çok anılan manastırlar, kiliseler, havralar (salavât) ve mescidler muhakkak yerle bir edilirdi..."²⁹ Türkçede Yahudi ibadethâneleri için "sinagog" ve "havra" kavramları kullanılmaktadır. Yunanca kökenli bir kelime olan sinagog (synagogue), "toplanma, dua ve ibadet yeri" anlamına gelip Müslümanlardaki "mescid" kelimesinin anlamını ifade etmektedir. Havra ise, kökeni İbrânîce olup "birlik, grup, cemaat" anlamına gelmektedir.³⁰

4. Mecûsî İbadethânesinin Tanımı

Mecûsî ibadethânesinin Arapça'daki herhangi özel bir ismine rastlayamadık. Ancak onların ibadethânesi için Beytü'n-nâr (Âteşkede) veya Ma'bedü'l-Mecûs kavramları kullanılmıştır.³¹ Âteşkede, Mecûsîlerin tapınaklarını ateşin içinde korudukları, sürekli olarak bir ateşi yaktıkları yerin özel adıdır.³² Bunlar Âteşgâh veya Ateş Tapınağı olarak da bilinmekte olup, Mecûsîlerin (Zerdüştilerin) ateşi tazim ettikleri özel yapının adıdır.³³ Mecûsîlerin kutsal kitabı Avesta, Vendidad bölümündeki dolaylı bir anlatımla ateş tapınaklarından bahsetmektedir.³⁴ İslâmiyet, Hıristiyanlık ve Yahudilik'ten farklı olarak, âteşkedeler, Mecûsîlerin hem ibadet yeri olarak hem de Tanrı Ahura Mazda'nın sembolü olarak kabul edilen ve devamlı yakılan kutsal ateşin muhafazası için inşa edilmiştir.³⁵ Özellikle Sâsânîler³⁶ döneminde, sıralaması günümüzde de aynı şekilde devam eden âteşkedelerin dereceleri din adamları tarafından standardize edilmiştir.³⁷ Bu tasnife göre Âteş Behram, Âteş Adaran ve Âteş Dâdgâh olmak üzere üç âteş vardır.³⁸

5. Sâbiî İbadethânesinin Tanımı

Bazı İslâmî kaynaklarda Sâbiîlerin ma'bedine "salavât" denmiştir.³⁹ Sâbiîler kendi ma'bedlerine "Mandi" ya da "Manda" kavramlarını kullanmaktadırlar. Kutsal

²⁷ Usaymî, *Ahkâmü'l-ma'âbid*, s. 22.

²⁸ Feyyûmî, *el-Misbâhü'l-münîr*, s. 349.

²⁹ Hac, 22/40.

³⁰ Baki Adam, *Dinler Tarihi*, Grafiker Yayınları, Ankara 2019, s. 97-98; Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 509; Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 162.

³¹ Usaymî, *Ahkâmü'l-ma'âbid*, s. 35.

³² Nimet Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2008, s. 104.

³³ Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 252.

³⁴ Mary Boyce, "On the Zoroastrian Temple Cult of Fire" (XCV, 1975), sy 95/455.

³⁵ Ahmet Güç, "TDV İslâm Ansiklopedisi", *Ma'bed*, Ankara 2003, c. 27, s. 277.

³⁶ 226-651 yılları arasında hüküm süren bir İran hânedanı (Esko Naskali, "TDV İslâm Ansiklopedisi", *Sâsânîler*, İstanbul 2009, c. 36, s. 174.

³⁷ Jamsheed Choksy K., "Encyklopedia of Religion", *Ateshgah*, USA 2005, s. 569.

³⁸ James Hope Moulton, *The Treasure Of The Magi A Study Of Modern Zoroastrianism*, Bombay 1917, s. 142.

³⁹ Aynî, *Umdetü'l-kârî Şerhu sahîhi'l-Buhârî*, c. 4, s. 191.

metinlerinde bu isim aynı zamanda *Bimanda* ya da *Bitmanda* şeklinde de geçer.⁴⁰ Bu terimin, Sâbiîlerin kendilerine isim olarak kullandıkları Mandenler teriminin de kökeni olan Manda (hikmet, bilgi) teriminden türetilmiş olduğunu ifade edenler olmuştur.⁴¹ Sâbiî literatüründe *Maşkna* terimi de Sâbiî ma'bedleri için kullanılan bir yer ismidir.⁴² Sâbiîler'in ibadethânesi, diğer dinlerdekinin aksine içerisinde tapınılan ya da ibadet edilen yer değildir. O, daha ziyade ışık âleminin yeryüzündeki bir sembolü olarak kabul edilen sembolik bir yapıdır.⁴³

B. İBADETHÂNELERE AİT HÜKÜMLER

İslâm evrensel olan, vakıya duyarsız kalmayan, dinler arasında problemlere pratik çözümler üreten ve insan doğasıyla en fazla uyumlu olan din iddiasındadır. Bu sebeple İslâm'ın diğer din ve milletlerin ibadethâneleri hakkında kendine has bir bakış açısıyla oluşturduğu ma'bed ahkâmı bulunmaktadır. Bu başlıkta İslâm hukukunun gayri müslim ibadethânelerine yönelik çeşitli hükümlerine değinilmiştir.

1. İlk Dönemlerde Ehl-i Kitab'a Tanınan İbadethâne Hürriyeti

İslâm, âlemşümül daveti açısından ilk dönemlerden itibaren Müslümanlarla gayri müslimlerin birbirlerine kaynaşmalarını ve bir arada yaşamalarını temel bir ilke kabul etmiş ve bunu başarmıştır. Gayri müslimler, "vatandaş" sıfatıyla İslâm devletine intisap ederek, başta ibadet etme ve ibadethâne kurma özgürlüğü olmak üzere onun himayesi altında serbestçe yaşama hakkına sahip olmuşlardır.⁴⁴ Müslümanlarla gayri müslimler bunu çeşitli zaman ve mekânlarda "zimmet sözleşmesi" adı altında güvence altına almışlardır. Nitekim vahyin ışığında, Müslümanların ehl-i kitap olan gayri müslim kadınları nikâhlamaları ve kestikleri hayvan etlerini yiyebilmeleri, sağlanan güvenin toplum nezdindeki yansımaları olarak değerlendirilebilir. Gayri müslimlere ait hakların tanınması, Hz. Peygamber tarafından hazırlanan Medine Vesikası ve Veda Hutbesiyle belgelendirilmiştir.⁴⁵ Hz. Peygamber, Medine'de Yahudilerin Beytülmidrâs denen bir mekânda Tevrat okuduklarını öğrenmiş⁴⁶ ve O, bu yere yönelik olumsuz herhangi bir tavır sergilememiştir. Aksine bizzat kendisi Yahudilere, İslâm'ı anlatmak için Beytülmidrâs'a gitmiştir.⁴⁷ Keza Hz. Peygamber Medine'de karşılaştığı Necranlı Hristiyanlarla yaptığı sulh anlaşmasında, ibadethânelerine dokunmayacağını, dahası

⁴⁰ Şinasi Gündüz, *Sâbiîler Son Gnostikler*, Vadi Yayınları, İstanbul 2016, s. 199.

⁴¹ Gündüz, *Sâbiîler Son Gnostikler*, s. 199.

⁴² Gündüz, *Sâbiîler Son Gnostikler*, s. 199.

⁴³ Gündüz, *Sâbiîler Son Gnostikler*, s. 199-200.

⁴⁴ Ahmet Özel, *Dârulislâm Dârulharb (İslâm Hukukunda Ülke Kavramı)*, İz Yayıncılık, İstanbul 2019, s. 213.

⁴⁵ Buhârî, *Salât*, "Cizye ve Muvadae", 58; "Cihâd ve Siyer", 174; Müslim, *Sahîhü'l-Müslim*, "Hac", 147; Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, "Edeb", 111.

⁴⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî bi Şerhi sahîhi'l-Buhârî*, c. 16, s. 329.

⁴⁷ Ebu Muhammed Abdilmelik el-Himyerî İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-nebeviyye*, Mısır 1955, s. 522.

dinlerinin Allah Resûlünün teminatında olduğunu belirtmiştir.⁴⁸ Müslümanların diğer din müntesipleriyle yaşayabildikleri, Hulefâ-yi Râşidîn'in tatbikatıyla devam etmiştir. Nitekim Hz. Ebû Bekir, Şam'a İslâm ordusunu gönderdiğinde komutanlarına, orada bulunan Yahudilere ait ibadethâneler, manastırlar ve kendilerini ibadete adanmış olan kimselere kötülük etmemelerini tembih etmiştir.⁴⁹ Aynı dönemlerde Hâlid b. Velîd (ö. 21/642) ile Hîreliler arasında yapılan ahitnamede, namaz vakitleri hariç, Hristiyanların diledikleri gün ve saatte ibadethânelerinde çan çalabilecekleri ve bayram günlerinde çarmıhı dışarı çıkarabilecekleri belirtilmektedir.⁵⁰ Hz. Ömer, sahâbilere zimmîleri korumalarını ve onlara verdikleri sözleri tutmalarını tavsiye etmiştir.⁵¹ Onun halifelîği döneminde Amr b. Âs (ö. 43/664) ve maiyetindeki sahabiler, Mısır'daki ibadethânelerde bulunan putları çıkarmaya teşebbüs etmediler.⁵² Fethedilen İskenderiye için yapılan anlaşmada da kiliselerin himaye edileceği bildirilmektedir.⁵³ Dımaşk'ta ganimet olarak verilen bir kiliseyi Hz. Ömer'e şikâyet eden Hristiyanlara, Hz. Ömer kiliseyi Müslümanlardan alarak iade etmiştir.⁵⁴ Keza Beytûlmakdis'in sulh anlaşmasını imzalayan Hz. Ömer, şehrin piskoposuna verdiği ahitnamede; hasta ve sağlıklı bütün fertleri hakkında güvence verip kiliselerinin tahrip edilmeyeceğini, oralara ait arsa ve mallara dokunulmayacağını, kimsenin dini kabule zorlanmayacağını garanti etmektedir.⁵⁵ Nitekim Makrîzî'ye (ö. 845/1441) göre, Hz. Ömer, kilisenin dışına çıkıp kapının eşiginde namaz kılmış, sonra patriğe hitaben şunları söylemiştir: "Şayet kilisede namaz kılsaydım, benden sonra Müslümanlar, 'Ömer burada namaz kıldı' diye kiliseyi alırlardı."⁵⁶ İyâz b. Ğanm'ın (ö. 20/641) Halep halkıyla yaptığı antlaşmada; kendileri, malları ve kiliseleri için "emân" verildiği rivayet edilmektedir.⁵⁷ Aynı komutan tarafından er-Ruha ve Cezîre halkları için yapılmış anlaşmalara göre, kiliseleri ve çevresindekiler onlara ait olacaktır.⁵⁸ Hz. Ali de kanlarının ve mallarının korunması hususunda Müslümanlarla zimmîlerin eşit seviyede olduklarını, zira zimmîlerin bunun için cizye'ye

⁴⁸ Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-harâc*, Dârü'l-marife Yayınları, Beyrut tsz., s. 72-73; Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî İbn Kayyım, *Zâdü'l-me'âd fî hedyi hayri'l-ibâd*, Beyrut 1998, c. 3, s. 555; Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, "Harâc", 30; Ali Bakkal, *İnanç Özgürlüğü Açısından Ma'bedlere ve Manevi Değerlere Saygı (Sempozyum)*, Çanakkale 2010, s. 209.

⁴⁹ Muhammed Ebû Zehre, *İslâm'da Beşeri Münasebetler*, (Terc. Hüseyin Algül-Osman Şekerci), Şamil Yayınları, İstanbul tsz., s. 173.

⁵⁰ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-harâc*, s. 143.

⁵¹ Abdülkerîm Zeydân, *Ahkâmü'z-zimmîyyîn ve'l-müste'mînîn fî dâri'l-İslâm*, Mektebetü'l-Kuds Yayınları, Bağdat 1982, s. 88.

⁵² Yusuf Karadâvî, *Fetâvâ Muâsıra*, Dârü'l-kalem Yayınları, Kuveyt 2009, c. 4, s. 806.

⁵³ Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler*, Marmara Üniv. İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 183.

⁵⁴ Muhammed Kürd Ali, *el-İslâm ve'l-hadâretü'l-arabiyye*, Kahire 1968, c. 2, s. 179.

⁵⁵ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir Taberî, *Tarihü'l-umem ve'l-mülûk*, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye Yayınları, Beyrut 1997, c. 2, s. 449; Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler*, s. 161, 190-191.

⁵⁶ Takîyüddin Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ali b. Abdilkadir el-Ubeydî Makrîzî, *el-Mevâiz ve'l-itibâr bi zikri hitâti ve'l-âsâr*, (thk. Halil Mansur), Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye Yayınları, Beyrut 1998, c. 4, s. 408.

⁵⁷ Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler*, s. 160.

⁵⁸ Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler*, s. 167.

tabi tutulduklarını söylemiştir.⁵⁹ Aynı şekilde İslâm tarihinde Endülüs İslâm Devleti ile Toledo şehrinde farklı dinlere ait kilise, mescid ve havra bir arada bulunmuştur. Keza Osmanlı tarihinde, birçok mezhebiyle Hristiyanlar, Ermeniler, Yahudiler ile Yezîdîler, Müslümanlarla birlikte yaşayıp, genel anlamda bunlara iç hukuklarında özerklik verilerek kendi ibadethânelerini kurma ve yönetme hakkı tanınmıştır.

Günümüzde de gayri müslim hakları, Müslüman devlet ve kurumların çeşitli yasal beyannameleri ile tanınmaktadır. Bu itibarla İslâm ülkelerinde yaşayan gayri müslimler, genel anlamda hem ibadetlerinde/ibadethânelerinde hem de çeşitli tasarruflarında özgürce yaşamaktadırlar.

2. Cezîretülarab'da Gayri Müslim İbadethânelerinin Durumu

İslâm terminolojisinde "Cezîretülarab"⁶⁰ olarak bilinen Hicaz bölgesinde inşa edilecek gayri müslim ma'bedlerine cevaz verilmemiştir. Bu itibarla, Cezîretülarab'da inşa edilecek gayri müslim ibadethânelerinin inşası ile bakım-onarımı, en baştan beri tartışılan konular arasında yer almıştır. Bu husus, rivayet edilen bazı hadislerle dayandırılmaktadır: "Resûlullah (s.a.v.), Yahudilerin Cezîretülarab'dan çıkarılmasını emretti."⁶¹; "Cezîretülarab'dan Müslüman hariç Yahudi ve Hristiyanları mutlaka çıkaracağım."⁶²; "İslâmiyet'te, kadından uzak durmak ve kilise inşa etmek yoktur."⁶³; "Arap diyarında iki din bir araya gelmez."⁶⁴; "Cezîre'de iki din bir arada bulunamaz."⁶⁵

Yukarıda verilen hadislerin vürûd sebebi, Yahudilerin Mekkeli müşriklerle işbirliği yaparak Müslümanlarla yaptıkları sözleşmeyi ihlal etmeleridir. Bu sebeple bazı fakihler Cezîretülarab'dan genel anlamda gayri müslimlerin çıkarılması gerektiğini, Cezîretülarab içerisinde bulunan Müslüman memleketlerde ibadethâne inşa etmenin

⁵⁹ Zeydân, *Ahkâmü'z-zimmîyyîn ve'l-müste'mînîn fî dâri'l-İslâm*, s. 88-89.

⁶⁰ Ebu Ubeyde'ye (ö. 209/804) göre; Cezîretülarab'ın uzunluğu, Tihâme'nin en uzak yerlerinden Hafer-i Mûsâ denilen yere kadar, genişliği ise Yebrin-Semâve arasındır. Ahbâr râvisi Asma'î'ye (ö. 216/831) göre; Cezîretülarab'ın uzunluğu, Şam taraflarından Ebyen Adeni'ne kadar, genişliği ise, Cidde ve ardından gelen deniz kıyısından Irak kırsalına kadardır. Endülüslü coğrafya âlimi Bekrî'ye (ö. 487/1094) göre; Cezîretülarab Mekke, Medine, Yemen ve Yemâme'yi kapsamaktadır. (Muhammed Bahâdır b. Abdillâh Zerkeşî, *İ'lâmü's-sâcid bî ahkâmî'l-mesâcid*, (thk. Mustafa el-Merâğî), Kahire 1996, s. 76-77; Diğer bazı kaynaklara göre de Cezîretülarab beş kısımdan/bölgeden ibarettir: Tihâme, Necd, Hicaz, Arud ve Yemen. Bunlardan Tihâme, Hicaz'ın güneyidir. Necd, Hicaz-Irak arasına düşen bölümdür. Hicaz, içinde Medine ve Uman'ın olduğu ve Yemen'den başlayıp Şam'da biten bölümdür. Arud, Yemâme'den Bahreyn'e kadarki bölümdür. Yemen ise, Tihâme'den sonraki bölümdür. (Feyyûmî, *el-Misbâhü'l-münîr*, s. 104-105.; Günümüzde ise içerisinde tamamı Arap Müslümanların yönetiminde olan yedi bağımsız devleti barındıran Cezîretülarab 3.184.515 km²'yi kapsamaktadır. Kudret Büyükcoşkun, "TDV İslâm Ansiklopedisi", *Cezîretülarab*, İstanbul 1991, c. 3, s. 252.

⁶¹ Müslim, *Sahîhü'l-Müslim*, "Cihâd ve Siyer", 1767; Ebû İsâ Muhammed b. İsâ Tirmizî, *el-Câmiu'l-kebîr (Sünenü Tirmizî)*, (thk. Beşşâr 'Avvâd Marûf), Dârü'l-ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1998, "Siyer", 1606.

⁶² Müslim, *Sahîhü'l-Müslim*, "Cihâd ve Siyer", 1767; Tirmizî, *el-Câmiu'l-kebîr (Sünenü Tirmizî)*, "Siyer", 1607; Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, 3030.

⁶³ Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, (thk. Muhammed Abdulkadir Atâ), Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye Yayınları, Beyrut 2003, c. 10, s. 24.

⁶⁴ Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, Kahire 1950, s. 217.

⁶⁵ Ebû Abdillâh Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, (thk. Şuayb Arnavût), Müessesetü'r-risâle Yayınları, Beyrut 2001, c. 2, s. 395.

caiz olmadığını savunurlar. Nitekim bu görüşte olan İmam Mâlik'e (ö. 179/795) göre, Müslümanların şehirleştirdiği yerlerde ma'bed inşa etmek caiz değildir.⁶⁶ Hanefîler'den İmam Muhammed'e (ö. 189/805) göre, ister köy ister şehir olsun Arap yurdunda kilise ve bâlar bulundukları yerde bırakılmaz (yıkılmalıdır).⁶⁷ Kâdîhan (ö. 592/1196), kırsal bölge (kurâ) ile şehirdeki (masr) ma'bedler hakkında farklı yorumlar yapmıştır. Ona göre, gayri müslimlerin kırsalda bulunan eski bâları yıkılmaz. Yıkılmış olanlar da herhangi bir ekleme yapılmadan eskisi gibi onarılabilir.⁶⁸ Mevsîlî'ye (ö. 683/1284) göre, gayri müslimler İslâm ülkesinde kilise ve havra inşa edemezler. Ancak yıkıldığında onarabilirler.⁶⁹ İbnü'l-Hümâm'a (ö. 861/1457) göre, Müslümanların şehirleştirdiği yerlerde gayri müslimlerin ibadethâne inşa etmelerine izin verilmez.⁷⁰ Şâfiî fukahaya göre de, gayri müslimlerin Hicaz'da ikamet etmelerine izin verilmez. Dolayısıyla burada ibadethâne inşa edemezler.⁷¹ Nitekim Şâfiî fakih Taberî (ö. 310/923), zimmîlerin Hicaz toprağında kilise ihdas edemeyecekleri hususunda âlimler arasında icma vardır,⁷² demektedir. Keza Şâfiî fakih Mâverdî (ö. 450/1058), Dârü'l-İslâm'da bâ ve kenîselerin ihdas edilemeyeceğini, edilse bile yıkılacağını söylemektedir.⁷³ Şâfiîler'in müteahhirîn fakihlerinden Ensârî'ye (ö. 926/1520) göre de Cezîretülarab'da bulunan ve Müslümanlar tarafından inşa edilen Bağdat, Kûfe, Basra ile sonradan halkı Müslüman olan Medine ve Yemen gibi yerlerde kilise, bâ ve savmaa benzeri ibadethâneler ihdâs edilemez.⁷⁴ İbn Müflih (ö. 736/1362) de Hanbelîler'in cumhur görüşünü şu şekilde dile getirmektedir: Barış yoluyla alınan ve zimmet sözleşmesine eklenenler hariç, gayri müslimler ma'bed inşa etmekten men edileceklerdir.⁷⁵ Ezher şeyhi Demenhûrî'ye (ö. 1192/1778) göre, Müslümanların inşa ettikleri şehirler ile anveten (zor kullanılarak) alınan ve devlet başkanının fetihten sonra eski gayri müslim sahiplerine verilmesini uygun görmediği köylerde kilise, bâ ve savmaa gibi ibadethâneler inşa edilemez.⁷⁶

Günümüz fakihlerinden Zeydân'a göre de Kûfe, Basra ve Bağdat gibi Müslümanların inşa ettiği kasaba ve şehirlerde, gayri müslimler için ma'bed inşa etmek

⁶⁶ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye Yayınları, Beyrut 1995, c. 3, s. 436.

⁶⁷ Mecdüddîn Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd Mevsîlî, *el-İhtiyâr li talîli'l-muhtâr*, Beyrut 1937, c. 4, s. 140.

⁶⁸ Fahrüddîn Hasen b. Mansûr b. Mahmûd Kâdîhan, *Fetâvâ Kâdîhan*, Beyrut 2009, c. 3, s. 535.

⁶⁹ Mevsîlî, *el-İhtiyâr li talîli'l-muhtâr*, c. 2, s. 389.

⁷⁰ Muhammed b. Abdilvahid es-Sivâsî İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr Şerhu'l-Hidâye*, Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye Yayınları, Beyrut 2003, c. 6, s. 58.

⁷¹ Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *el-Ümm*, Dârü'l-marîfe Yayınları, Mısır 1989), c. 5, s. 423; Cemalüddin Yusuf b. İbrâhim Erdebîlî, *el-Envâr li a'mâli'l-ebâr*, Mektebetü't-ticâriyeti'l-kübrâ Yayınları, Mısır tsz., c. 2, s. 364.

⁷² Ebu Cafer Muhammed b. Cerir Taberî, *İhtilâfü'l-fukahâ*, Leiden 1933, s. 236.

⁷³ Âlî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, (thk. Ahmed Câd), Dârü'l-hadis Yayınları, Kahire 2006, s. 226-227.

⁷⁴ Zekerîya b. Muhammed b. Zekerîya Ensârî, *Esna'l-metâlib fi şerhi ravdî't-tâlib*, Byy. 1895, c. 4, s. 219.

⁷⁵ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Müflih b. Muhammed el-Makdisî, *Kitâbü'l-furu ve maahü Tashîhu'l-furu*, (thk. Raid Sabri b. Ebî Alfa), Beytü'l-efkâr ed-devliyye Yayınları, Ammân 2004, s. 1616.

⁷⁶ Ahmed b. Abdilmün'im b. Yûsuf el-Mezâhibî Demenhûrî, *İkâmetü'l-hucceti'l-bâhire alâ hedmi kenâisi Masr ve'l-Kahire*, Kahire 2012, s. 101.

asla caiz değildir.⁷⁷ Ona göre ayıca zimmîler Hicaz toprağında yeni kilise ihdas edemezler.⁷⁸ Karadâvî bu konuda şunları söylemektedir: “Arap yarımadasının spesifik bir durumu bulunmaktadır. Zira Allah Teâlâ, oranın yeryüzünde İslâm dini ve Allah’ın birliğini temsilen bir kale olmasını irad etmiştir. Bu yüzden orada iki dinin olmasını yasaklamıştır. Cezîre, İslam dininde özel bir konuma sahiptir. Özellikle Hicaz bölgesi, Mekke-i Mükerrreme ve Mescid-i Haram’ın daha özel bir yeri bulunmaktadır.”⁷⁹ “Çağımızda Batının Müslümanlara Hoşgörüsü”⁸⁰ isimli çalışmasında Abdullatîf el-Hüseyn’in şöyle der: “Cezîretülarab’a gelince, burası İslâm’ın, Allah’a ve Peygamber’e inanan gerçek Müslümanlara bıraktığı vakıf malıdır. Burası Hz. Peygamber’in son zamanlarında ümmetinden korunmasını istediği emanetidir.”⁸¹ Görüldüğü üzere, genel manada âlimler Cezîretülarab’da gayri müslim ibadethânelerinin inşa edilmesini menetmişlerdir. Şu halde Hz. Peygamber’in uygulamalarından ve sonraki fukahanın ictihadlarından yola çıkarak diyebiliriz ki, Cezîretülarab’da gayri müslim ibadethânelerinin inşasına cevaz verilememektedir. Ancak başta tarihi olanlar olmak üzere eskiden beri mevcut olan ibadethânelerin onarımı ile şehir merkezlerindeki dâhil yıkılanlar, eski hal üzere onarılabilir.

3. Cezîretülarab Dışında Gayri Müslim İbadethânelerinin Durumu

Cezîretülarab dışında kalan Müslüman ülkelerde inşa edilecek ibadethâneler hususunda İslâm âlimleri arasında az da olsa ihtilâf yaşanmıştır. Zira ilk dönem fukaha, genel anlamda Cezîretülarab dışında da gayri müslim ibadethânelerinin inşa edilmesine cevaz vermeyen görüşlere sahiptirler. Nitekim Kesîr b. Mürre (ö. 75/695), Hz. Ömer’den şu sözleri duyduğunu söylemektedir: “İslâm döneminden itibaren yeni kilise inşa etmeyin, harap olanları da onarmayın.”⁸² Bu anlayışta olan fukaha, Cezîretülarab dışında da olsa Müslüman memleketlerde yeni ibadethâne ihdas etmenin caiz olmadığını savunmaktadırlar. Buna göre İslâm egemenliğindeki topraklarda herhangi bir maslahat yoksa gayri müslim ibadethânelerinin çoğaltılmasına izin verilmez. Nitekim Hz. Ömer’in bazı uygulamaları, cevaz vermeyenlere dayanak olarak gösterilmektedir. Zira Hz. Ömer’e şu söz de nispet edilmektedir: “İslâm hükmü geldikten sonra kilise

⁷⁷ Zeydân, *Ahkâmü’z-zimmîyyîn ve’l-müste’minîn fî dâri’l-İslâm*, s. 96.; İbn Kayyım, *Ahkâmü ehli’z-zimme*, c. 2, s. 120-121.

⁷⁸ Zeydân, *Ahkâmü’z-zimmîyyîn ve’l-müste’minîn fî dâri’l-İslâm*, s. 84; İbnü’l-Hümâm, *Fethu’l-kadîr Şerhu’l-Hidâye*, c. 6, s. 56; İbn Âbidîn, *Reddû’l-muhtâr ala’d-dürri’l-muhtâr (Haşiyetü İbn Âbidîn)*, c. 6, s. 328.

⁷⁹ Karadâvî, *Fetâvâ Muâsıra*, c. 4, s. 809.

⁸⁰ Çalışmanın orijinal ismi şu şekildedir: *تسامح الغرب مع المسلمين في العصر الحاضر*

⁸¹ Abdullatif b. İbrâhim b. Abdullatif Hüseyn, *Tesâmühü’l-ğarbi ma’a’l-müslimîn fî’l-asrı’l-hâdir*, Dârü İbnü’l-Cevzî Yayınları, Demmâm 1999, s. 330.

⁸² İsmail b. Muhammed b. Mahî Ensârî, *Hükmü binai’l-kenâis ve’l-ma’abid fî bilâdi’l-müslimîn*, Byy., tsz., s. 5.

yapılmasına ve hayvanların kısırlaştırılmasına izin verilmez.”⁸³ Keza eş-Şurûtu’l-Ömeriyye’de (Ömer’in şartları) geçtiği üzere, Suriye’deki Hristiyanlar; bundan sonra şehirleri ile çevresinde, manastır, kilise, patrik evleri ve keşişhane kurmayacaklarına, özellikle Müslüman mahallelerinde bulunan ibadethâneleri tamir etmeyeceklerine söz vermektedirler.⁸⁴

Cezîretülarab dışındaki Müslümanların hâkim oldukları ülkelerde gayri müslim ibadethâneleri ile ilgili yukarıda verilen uygulamalar neticesinde fukahânın görüşlerini şu şekilde dile getirmek mümkündür: Şâfîler’e göre, Cezîretülarab dışında sulhen alınan şehirlerde, mülkü İslâm devletine ait olması kaydıyla kiliseler yıkılmaz. Aynı şekilde, mevcut olan ancak Müslümanların fethinden sonra ihdas edilip edilmediği bilinmeyen ibadethâneler de yıkılmaz. Keza sulhen alınan şehirlerde, zimmet sözleşmesine bağlanan veya mutlak olup herhangi bir şekilde değinilmeyen durumlarda da gayri müslimlerin yeni ibadethâne inşa etmelerine izin verilir.⁸⁵ Nitekim Nevevî (ö. 676/1278), Şâfî mezhebinin görüşünü şu şekilde aktarmaktadır: Sulhen alınan şehirlerde, mülkü İslâm devletine ait olması kaydıyla (zira devlet başkanı, Müslüman memleketlerdeki gayri müslimlere ait ma’bedlerin, Müslümanlara zarar verdiğini düşündüğünde el koyabilir) kiliseler (ma’bedler) yıkılmaz. Aynı şekilde, mevcut olan ancak Müslümanların fethinden sonra ihdas edilip edilmediği bilinmeyen ma’bedler de yıkılmaz. Keza sulhen alınan şehirlerde, zimmet sözleşmesine bağlanan veya mutlak olup herhangi bir şekilde değinilmeyen durumlarda da gayri müslimlerin yeni ma’bed inşa etmelerine izin verilir.⁸⁶ Hanefîler’e göre, gayri müslimler, içinde Müslümanların ikamet etmediği köylerinde, eskiyen ibadethânelerini tamir edebilirler. Nitekim Mevsîlî’ye göre, bazı âlimlerin gayri müslim ibadethânelerini hem ihdas hem de var olanları onarmayı caiz görmemeleri hususu, şehirlerdeki ibadethânelerle ilgilidir.⁸⁷ İbn Âbidîn de (ö. 1252/1836), kendiliğinden yıkılan gayri müslim ibadethânelerinin onarılması gerektiğini bildirmektedir.⁸⁸ Ayrıca o, şehirleri ayrıma tabi tutarak; anveten (savaşarak) alınan şehirlerdeki ibadethânelerin gayri müslimler için mesken olarak bırakılacağını, sulhen alınan şehirlerdeki ma’bedlerin ise gayri müslimlere ibadethâne olarak bırakılacağını söylemektedir.⁸⁹ İbnü’l-Hümâm’a göre ise, sulhen alınan ve içinde Müslüman yaşamayan köylerde, gayri müslimler kendi ibadethânelerini inşa

⁸³ el-Kasım b. Sellâm b. Miskîn Herevî, *Kitâbü’l-emvâl*, (thk. Ebû Enes Seyyid b. Receb), Mısır 2007, c. 1, s. 189. (Not: Hz. Peygamber’den rivayet edilen bu hadis, aynı kaynak ve sayfada, ufak bir değişikliklerle Hz. Ömer’in sözü olarak da aktarılmıştır).

⁸⁴ İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf Şîrâzî, *el-Mühezzeb fî fikhi’l-İmâm eş-Şâfî*, (thk. Muhammed ez-Zühaylî), Dârü’l-kalem Yayınları, Dimaşk 1996, c. 5, s. 329-330; İbn Kayyım, *Ahkâmü ehli’z-zimme*, c. 2, s. 113-115; Fayda, Hz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler, s. 198-199.

⁸⁵ Muhyiddîn Ebu Zekerîya Yahya b. Şeref Nevevî, *el-Minhâc*, İstanbul, tsz., s. 553; Demenhûrî, *İkâmetü’l-hucceti’l-bâhire alâ hedmi kenâisi Masr ve’l-Kahire*, s. 153.

⁸⁶ Nevevî, *Minhâcü’t-Tâlibîn*, Mektebetü Eser, İstanbul tsz., s. 553; Demenhûrî, *İkâmetü’l-hucceti’l-bâhire alâ hedmi kenâisi Masr ve’l-Kahire*, s. 153.

⁸⁷ Mecdüddîn Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd Mevsîlî, *el-İhtiyâr li ta’lîl’l-muhtâr*, c. 2, s. 389.

⁸⁸ İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr ala’d-dürri’l-muhtâr* (Haşiyetü İbn Âbidîn), c. 6, s. 328.

⁸⁹ İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr ala’d-dürri’l-muhtâr* (Haşiyetü İbn Âbidîn), c. 6, s. 332.

edebilirler.⁹⁰ Hanbelî İbn Kayyım'a göre zimmîlerin içinde bulunduğu şehirler, ma'bed yönüyle üç kısma ayrılır: Birincisi, Basra, Kûfe, Vasıt ve Bağdat gibi Müslümanlar tarafından inşa edilen şehirlerdir. Bu şehirlerde kilise ve bâa gibi gayri müslimlere ait yeni ibadethâne ihdas edilemez.⁹¹ İkincisi, gayri müslimlerin inşa ettikleri, ancak daha sonra Müslümanlar tarafından anveten alınan şehirlerdir. Bu gibi şehirlerde gayri müslimlere ait ibadethânelerin yıkılıp / yıkılmayacağı hususunda ihtilâf yaşanmıştır. Ancak, Hz. Peygamber'in Hayber'i anveten alırken Yahudilere ait ibadethâneleri onlara bırakması ile daha sonraki dönemlerde sahâbenin birçok fetihle ibadethânelere dokunmamaları durumu göz önünde bulundurularak, ibadethânelerin yıkılmaması evla görülmüştür. Bununla birlikte ihtiyaç fazlası ibadethâneler, Müslümanların hizmetine sunulabilir.⁹² Üçüncüsü ise gayri müslimlerin inşa ettikleri, ancak daha sonra Müslümanlar tarafından sulhen alınan şehirlerdir. Bu sulh iki şekilde yapılır: Birincisi, fethedilen toprak veya şehrin mülkiyeti gayri müslimlere bırakılır ve harâc alınır. Bu durumda gayri müslimler, şehirlerinde ibadethânelerini inşa edebilirler.⁹³ İkincisi de fethedilen şehrin mülkiyeti Müslümanlara geçer, gayri müslimler de cizye öderler. Bu durumda antlaşmada hangi şartlar koşulmuşsa o şartlara uyulur.⁹⁴ Hamidullah'a göre de, İslâm diyarında yeni kurulan şehirlerde prensip olarak gayri müslim ibadethânesi yapımına izin verilmemekle birlikte uygulamalar farklı gerçekleşmiş ve kiliseler inşa edilmiştir. Keza sulhen alınan yerleşim merkezlerinde ibadethânelere dokunulmamış, yenilerinin inşası antlaşmaya bağlanmıştır. Binaenaleyh, bir zaruret bulunmadıkça mevcut ibadethâneler yıkılamaz. İslâm devleti ile yaptıkları antlaşmada hüküm varsa, ibadethânelerini de yeniden inşa edebilirler, yoksa inşa edemezler.⁹⁵ Hz. Peygamber devrinden günümüze kadarki uygulamalar gösteriyor ki, Müslüman devletlerdeki havra ve kiliseler yıkılmamıştır. Nitekim bazı fukahânın görüşüne göre anveten alınan topraklarda da gayri müslimlere yeni ibadethâne inşa etme izni verilebilir.⁹⁶ İslâm hukukunda cumhur'u oluşturanlar, İslâm tarihinde gayri müslim ibadethânelerinin onarım ve inşalarına karışılmadığını, bu nedenle ibadethânelerin restorasyonlarının caiz olduğunu savunmaktadırlar. Gerekçe olarak da, üzerinden uzun zamanların geçmesi, deprem, yangın, sel vs. doğal afetlere maruz kalması gibi sebeplerle hiçbir binanın ilelebet ayakta duramaması ve bakım ve onarıma ihtiyaç duymasını gösterirler.⁹⁷ Osmanlı döneminde de kilise, manastır ile havraların tamiri ve inşasında, İslâm

⁹⁰ İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr Şerhu'l-Hidâye*, c. 6, s. 59; Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Mâlikî Sâvî, *Bülğatü's-salîk li akrabi'l-mesâlik (Haşiyetü's-sâvî alâ's-Şerhi's-sağîr)* Dârü'l-ma'rif Yayınları, By., tsz., c. 2, s. 316; Şâfiî, *el-Ümm*, c. 4, s. 219; Mansur b. Yunus b. Salâheddin b. Hasan b. İdris Buhâtî, *Keşşâfü'l-kınâ' 'an Metni'l-iknâ'*, Beyrut 1983, c. 3, s. 134.

⁹¹ İbn Kayyım, *Ahkâmü ehli'z-zimme*, c. 2, s. 119-120.

⁹² İbn Kayyım, *Ahkâmü ehli'z-zimme*, c. 2, s. 130-132.

⁹³ İbn Kayyım, *Ahkâmü ehli'z-zimme*, c. 2, s. 122.

⁹⁴ İbn Kayyım, *Ahkâmü ehli'z-zimme*, c. 2, s. 132.

⁹⁵ Muhammed Hamidullah, *İslâm, Geschichte, Religiou, Kültür*, TDV Yayınları, Ankara 1996, s. 432, 434.

⁹⁶ Usaymî, *Ahkâmü'l-ma'âbid*, s. 234.

⁹⁷ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr ala'd-dürri'l-muhtâr (Haşiyetü İbn Âbidîn)*, c. 6, s. 331; Ensârî, *Hükmü binai'l-kenâis ve'l-ma'âbid fî bilâdi'l-müslimîn*, s. 5.

hukukunda öngörülen “kadîm”lik hükmüne istinaden aslına herhangi bir ekleme yapılmama prosedürü kullanılmıştır. Sadece bu kurala uyulmaksızın yapılan veya tamir edilen ibadethânelere müdahale edilmiştir.⁹⁸ Zeydân bu hususta şöyle demektedir: “Bu hususta benim tercih ettiğim ile Zeydîler ve İbnü’l-Kasım’ın da (ö. 191/806) tercih ettikleri görüş şudur: Müslümanlara ait olan şehirler ile anveten alınan şehirlerde, yetkililerin izin vermesi kaydıyla gayri müslimler kilise ve diğer ibadethânelerini ihdas edebilirler. Zira İslâm, zimmîleri, dinleri ve inançlarıyla beraber kabul etmektedir. O hâlde onların ibadethâne inşa etmelerine müsamaha gösterilmelidir.”⁹⁹ Karadâvî de, Zeydîler, İbnü’l-Kâsım (ö. 191/806) ve bazı Mâlikî fukahânın; devlet başkanının uygun bulması koşuluyla, gayri müslimlerin hem Müslümanlara ait şehirlerde hem de Müslümanların zorla aldığı şehirlerde kilise, havra gibi ibadethâneleri inşa edebileceklerine cevaz verdiklerini söylemektedir.¹⁰⁰ Karadâvî bazı gayri müslim ma’bedlerine, günümüzde tarihi eser olması yönüyle değer biçilebileceğini ve onların bu açıdan da değerlendirilmesi gerektiğini söylemektedir.¹⁰¹ Günümüzde devletlerarası mütekabiliyet esasına dayalı olarak barış antlaşmalarına mevzu bahis olanları başta olmak üzere, gayri müslimlere ait ibadethânelerin restore edilmesine, onlara ilave yapılmasına ve genişletilmesine izin verilmektedir. Bu hususta, İslâm tarihinin müsamahakâr genel teamülüne uygun olarak ülkemizde de gayri müslim ibadethâneleri maddi olarak desteklenmekte ve tarihi olanları ilk inşalarına uygun olarak restore edilmektedir.

Aynı mekân ve bölgede toplanmalarının temini amacıyla, gayri müslim ibadethânelerinin bir yerden başka bir yere nakledilmesinde maslahat mülâhaza ediliyorsa, buna ruhsat verilebilir. Ancak gayri müslimlerin hâkimiyetindeki topraklarda yeni ibadethâne inşa etme, eğer meydan okuma gibi bir anlam taşıyorsa, bir yerden başka bir yere nakline cevaz verilmez. Bu hususta İbn Kayyım şöyle demektedir: “Eğer ma’bed, Müslümanların bulunduğu mahalden daha uzak bir yere naklediliyorsa ve bunda Müslümanların bir menfaati varsa söz konusu nakil kesinlikle caizdir. Nitekim daha yararlı olduğu gerekçesiyle Müslümanlar, Dımaşk Camii civarında bulunan gayri müslimlere ait kiliseyi, şehrin dışındaki bir yere taşımışlardır.”¹⁰² İbadethânelerin iç bölümlerinde, üzerinde veya bahçe ve avlu müstemilâtında bulunan haç gibi çeşitli semboller bizzat ibadethânenin sayılır. Bunların, Müslümanlar için sakınca ve eziyet (psikolojik baskı dâhil) oluşturmadığı sürece gayri müslimlerce kullanılabileceği düşünülmektedir.

⁹⁸ M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlıda Millet Sistemi*, Klasik Yayınları, İstanbul 2007, s. 289.

⁹⁹ Zeydân, *Ahkâmü’z-zimmîyyîn ve’l-müste’mînîn fî dâri’l-İslâm*, s. 82, 84.

¹⁰⁰ Yusuf Karadâvî, *Gayrû’l-müslimîn fî’l-mücteme’i-İslâmî*, Müessesetü’r-risâle Yayınları, Beyrut 1985, s. 20-21.

¹⁰¹ Karadâvî, *Fetâvâ Muâsıra*, c. 4, s. 615-617; Ayrıca Bkz. Hac, 22/46; Rûm, 30/9; Fecr, 89/6-14.

¹⁰² İbn Kayyım, *Ahkâmü ehli’z-zimme*, c. 2, s. 142.

4. Gayri Müslim İbadethânelerinin Mescide Dönüştürülmesi

Fetihlerden sonra gayri müslimlere ait bazı ibadethânelerin Müslümanlar için mescidlere dönüştürüldüğü hususu, asr-ı saâdetde meydana gelmiş bazı uygulamalarla ispatlanmıştır. Kaynaklarda zayıf olarak değerlendirilen Osman b. Ebi'l-Âs'tan şu şekilde bir hadîs rivayet edilmiştir: “Hz. Peygamber, bana Tâif'te, içinde putların bulunduğu ibadethâneyi mescide çevirmemi emretti. Burada O (s.a.v.), bizzat ibadethâne olarak kullanılan bir mekânı mescide çevirtmelerini emretmiştir.”¹⁰³ Keza zayıf olduğu bildirilen Kays b. Talk'tan rivayet edilen hadîs şu şekildedir: “Biz bir grup olarak Hz. Peygamber'in huzuruna çıktık ve onunla namaz kıldık, mubayaa yaptık. Biz, memleketimizde içinde ibadet ettiğimiz bîamız var, onu size hibe ediyoruz, dedik. O da yurdunuza vardığınızda onu yıkın ve yerine mescid yapın, buyurdu. Biz de döndüğümüzde ibadethânemizi yıktık ve yerine mescid yaptık.”¹⁰⁴ Bazı halifelerin uygulamaları da bu yönde cereyan etmiştir. İbn Kesîr'in tespitine göre sahâbe, Dımaşk'taki Yuhanna adındaki kilisenin (Kıyame kilisesi) doğu kısmını Hıristiyanlarla anlaşarak mescide çevirmişler ve bunun karşılığında başka bir yerde ibadethâne yapmaları için onlara yer tahsis etmişlerdir. Batı kısmını ise kilise olarak bırakmışlardır.¹⁰⁵ Görülüyor ki, Hz. Peygamber, yeni Müslüman olmuş bir gruba, talepleri üzerine eski ibadethânelerini mescide çevirmelerini istemiş, onlar da emre imtisal etmişlerdir. Şevkânî (ö. 1250/1834) bu hadisin, kilise, havra ve beytüssanem'lerin mescide çevrilebileceğinin delili olduğunu, birçok sahâbenin, fethettikleri şehirlerin ibadethânelerini mescide çevirdiklerini söylemektedir.¹⁰⁶ İbn Kayyım bu tür durumlar için şu açıklamayı yapmaktadır: “Devlet başkanı inisiyatif kullanarak Müslümanların lehine olana karar vermek durumundadır: Şayet, ihtiyaçtan fazla bulunması, Müslümanların mescide ihtiyaç duyması, gayri müslim nüfusun azlığı gibi sebeplerle ibadethâneyi mescide çevirmek Müslümanların maslahatına ise, devlet başkanı bunları mescide tahvil etme cihetine gidebilir. Eğer gayri müslimler, ibadethâneye ihtiyaç duyuyorlarsa, Müslümanların da buna ihtiyacı yoksa devlet başkanı bu tür ibadethâneleri gayri müslimlere bırakabilir.”¹⁰⁷ Nitekim Ömer b. Abdülaziz (ö. 101/720), âteşkedeler dâhil gayri müslimlere ait ibadethâneler hakkında valilere yazdığı mektupta, ibadethânelerin yıkılmayıp eski halleri üzere bırakılmasını emretmiştir.¹⁰⁸ Onun valilere bu emri göstermektedir ki, ibadethâneler her hâlükârda mescide çevrilmeyebilir, bu

¹⁰³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, (thk. Muhammed Fuad Abdulbâki), Dârü İhyâi'l-kütübî'l-arabiyye Yayınları, Kahire tsz., “Mesâcid”, 3.

¹⁰⁴ Ebu Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horâsânî Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, (thk. Hasan Abdulmunim Şelebî), Beyrut 2000, “Mesâcid”, 11.

¹⁰⁵ Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Beyrut 1992, c. 7, s. 21; Hüseyin Mü'nîs, *el-Mesâcid*, Alemü'l-marife Yayınları, Kuveyt 1981, s. 159.

¹⁰⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed Şevkânî, *Neylül-evtâr Şerhu Münteka'l-ahbâr*, (thk. Muhammed Subhî b. Hasan Hallâk), Dârü İbnü'l-Cevzî Yayınları, Demmâm 2006, c. 3, s. 542.

¹⁰⁷ İbn Kayyım, *Ahkâmü ehli'z-zimme*, c. 2, s. 131.

¹⁰⁸ Abdulhamîd b. Hüseyin ed-Dâğıstânî Şîrvânî, *Hâşiyetu's-Şîrvânî 'ale't-Tuhfe*, el-Mektebetu't-ticâriyyeti'l-kübrâ Yayınları, Kahire 1938, c. 2, s. 258.

hususta Müslümanların maslahatı ile günün ahval ve şeraiti göz önünde bulundurulmalıdır.

Günümüz fakihlerinden Karadâvî, Afganistan'da bulunan Buda heykelinin, Taliban hükümeti tarafından yıktırılmak istenmesiyle ilgili olarak şunları söylemektedir: “Ma’bed olarak görülen bazı heykel ve binaların, tarihi ve antik eser olarak değerlendirilmesi ve bu gibi ma’bedler hususunda, fıkhn “siyaset-i şer’iyye” kaidesi işletilmesi gerekir. Zira dünya, bu antik eserleri paha biçilemeyen ve milyar dolarlarla satın alınamayan insanlığın harika ve kıymetli hazineleri olarak görmektedir. İslâm’dan önce insanların yapmış olduğu heykeller de tarihimizin eseridir. Şayet heykeller, Müslümanların akideleri konusunda bir tehlike teşkil etmiş olsaydı ya da insanların tevhid inancından fitneye düşeceklerinden ve eski putlara dönmelerinden korkulsaydı, işte o vakit diyecektik ki: “Ümmetin akidesini ve tevhidini korumak adına bu heykellerin yıkılmaları ve izale edilmeleri vaciptir.”¹⁰⁹

İslâm tarihinde, herhangi bir fıkhi gerekçesi olmasa bile, fethedilen bir şehrin en büyük ibadethânesini mescide çevirmek ve diğerlerini olduğu üzere bırakmak, yer yer bir gelenek olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira fetihlerle birlikte Müslümanların hâkimiyetine geçen bazı gayri müslim ibadethânelerinin mescide çevrilme teamülünün örnekleri mevcuttur.¹¹⁰ Nitekim ülkemizde bulunan Ayasofya, Müslümanların İstanbul’u fethetmelerinin bir nişanesi olarak ma’bedken mescide çevrilmiştir. Ancak kible tahvili gibi zorunlu bazı değişiklikler hariç mimarisine dokunulmamış, Hagia Sophia (Ayasofya) olan ismi dahi değiştirilmemiştir.

5. Müslümanların Gayri Müslim İbadethânelerinde İbadet Etmeleri

Üzerinde ibadet etmek için, asıl olan bütün yeryüzünün tâhir (dinen temiz) olmasıdır. Yüce Allah tarafından yeryüzü ve gökyüzünün insanların hizmetine sunulmuş olması¹¹¹ ve herhangi bir mekân istisnasının yapılmamış olması, gayri müslimlere ait ibadethânelerin içi dâhil her yerin, fıkhi açıdan Müslümanların ibadetine elverişli olduğunu göstermektedir. Tirmizî’nin Abdullah b. Ömer’den rivayet ettiği hadîse göre, yedi yerde namaz kılmak mekruh görülmüştür ve bunların içinde gayri müslim ibadethânesi yoktur: “Resûlullah (s.a.v.) yedi yerde namaz kılınmasını yasakladı: Mezbeleler (çöplükler), mezbahaneler (hayvan kesim yerleri), mezarlıklar, içinden herkesin geçtiği yollar, hamamlar, develerin ağılları ve Kâbe’nin üstü.”¹¹² Bu itibarla Hanefî ve Şâfiîler’e göre, duyularla hissedilebilen başkaca necaset bulunmuyorsa, gayri müslimlere ait ibadethâneler temiz olup bunların içinde namaz kılmak kerahetle

¹⁰⁹ Karadâvî, *Fetâvâ Muâsıra*, c. 4, s. 804, 809, 811.

¹¹⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-nihâye*, c. 7, s. 21; Mü’nîs, *el-Mesâcid*, s. 159.

¹¹¹ Bakara, 2/29; Câsiye, 45/13.

¹¹² Tirmizî, *el-Câmiu’l-kebîr (Sünenü Tirmizî)*, “Salât” 346. (Bu hadiste Kâbe hariç adı geçen diğer mekânlarda, necasetten uzak olamayacağı nedeniyle namaz kılmak mekruh görülmüştür. Kâbe’nin üzerinde namaz kılmanın keraheti ise hürmetine hâlel getireceği gerekçesiyledir.)

(Hanefîler'e göre tahrimen kerahet) birlikte caizdir.¹¹³ Hanbelîler'e göre, eğer kilise vs. mekânsal anlamda temiz iseler içinde namaz kılmanın herhangi bir mahzuru bulunmamaktadır.¹¹⁴ Kurtubî de (ö. 671/1273) bu konuda şöyle demektedir: "Gayri müslim ibadethânelerinin temeli kötülük üzere inşa edilmiş olsa da, bununla Müslüman mescidine zarar verme kasdedilmemiştir. Zira Hıristiyanlar kiliseyi, Yahudiler de havrayı ibadethâne olarak inşa ettiklerini iddia ederler. Bu nedenle, kilise ve havranın temiz olan yerlerinde kılınan namazların geçerli olduğu hususunda âlimlerimiz icma etmişlerdir."¹¹⁵ Ancak Mâlikîler'in cumhuruna göre, gayri müslimlere ait ibadethânelerde namaz kılmak caiz değildir. Zira kâfirin, bizzat aynının necis olmasından kaynaklı, bastığı yer de necis olur. Ayrıca ibadethâneler, hamam ve benzeri yerlere kıyasla necis olması muhtemel yerler arasındadır. Bu sebeple zaruret hali hariç bu gibi yerlerde namaz kılmak caiz değildir.¹¹⁶

6. Gayri Müslim İbadethânelerini Ziyaret Etmek

Genel anlamda İslâm, çeşitli suret ve heykellere mesafeli durmaktadır. Gayri müslim ibadethâneleri ise canlı-cansız çeşitli figürlerle resmedilmiştir. Hz. Peygamber, Müslümanların gayri müslim ibadethânelerini ziyaret etmelerini mekruh görmüştür: "Melekler, içinde köpek ve sûretlerin bulunduğu eve girmezler."¹¹⁷ Karadâvî bu hususta şöyle demektedir: "Heykellerin yapılması veya üç boyutlu cisimlerin çizilmesi konusunda İslam dininde bilinen bir hükmü vardır ki o da bunların haram olmasıdır. Buna dair yeterli miktarda pek çok sahih hadis bulunmaktadır. Klasik dönem âlimleri de bu hadislerin sıhhati hakkında ittifak etmiştir. Her ne kadar üç boyutlu olmayan resimler (gölgesi olmayan) noktasında ihtilâf bulunsa da özellikle Allah Teâlâ'dan başkasına ibadet edilen resimlerin haramlığı konusunda bir ihtilâf yoktur."¹¹⁸ Bu sebeple, insanları hak dine davet etmek, hastaları ziyaret etmek, cenaze törenlerine katılmak, ibret almak ve zaruri ihtiyaçları karşılamak gibi durumlar hariç; çeşitli irtidad hadiselerine sebep olma, içinde medfun olanlar ile put ve heykelleri tazim etme gibi sakıncaları barındırdığından, gayri müslim ibadethânelerini ziyaret etmek uygun görülmemektedir.¹¹⁹

¹¹³ Şîrvânî, *Hâşiyetu's-Şîrvânî 'ale't-Tuhfe*, c. 2, s. 166; İbn Âbidîn, *Reddül-Muhtâr ala'd-dürri'l-Muhtâr (Hâşiyetü İbn Âbidîn)*, c. 2, s. 43; Aynî, *Umdetü'l-kârî Şerhu sahihi'l-Buhârî*, c. 4, s. 283.

¹¹⁴ Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed İbn Kudâme, *el-Muğnî*, Kahire 1948, c. 2, s. 478.

¹¹⁵ Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed Kurtubî, *el-Câmiu li-ahkâmî'l-Kur'ân (Tefsîrül-Kurtubî)*, Kahire 1983, c. 10, s. 372.

¹¹⁶ Mâlik b. Enes, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, c. 1, s. 182.

¹¹⁷ Müslim, *Sahîhü'l-Müslim*, "Libâs ve Zînet" 102.

¹¹⁸ Karadâvî, *Fetâvâ Muâsıra*, c. 4, s. 806.

¹¹⁹ Muhyiddîn Ebu Zekerîya Yahya b. Şeref Nevevî, *Ravdatü't-tâlibîn ve umdetü'l-müftîn*, Beyrut 1991, c. 3, s. 205-206; İbn Kayyım, *Ahkâmü ehli'z-zimme*, c. 1, s. 158; Usaymî, *Ahkâmü'l-ma'âbid*, s. 139.

7. İbadethâne İçin Gayri Müslime Mülk Satmak, Kiraya Vermek

Fukahâ, karşılığında herhangi somut bir yararın gerçekleşmeyeceği, dahası buralarda Allah'ın inkâr edilmesine sebebiyet verileceğinden bahisle, üzerinde kilise, sinagog vs. ibadethânelerin inşa edilmesi için gayri müslimlere arsa satışına genel anlamda ruhsat vermezler. Bu nedenle ülkenin idare biçimine bakılmaksızın, Müslümanların uhdesinde olan bir yerin, ibadethâne yapmak amacıyla bedel karşılığında da olsa gayri müslimlere satılması veya kiraya verilmesi caiz görülmemiştir. Nitekim Mâlikîler¹²⁰ ve Hanbelîler¹²¹ bu görüştedirler. Şâfiîler ise Müslümanlar tarafından bir mekânın gayri müslimlere satışının veya kiralamasının caiz olmadığı hususunu doğrudan dile getirmemişlerdir. Ancak, Müslümanların gayri müslimlere, salîb gibi onlara özel şiarlar¹²² ile ibadethânelerin içinde bulunan sanemlere güzel kokular sürülmesi amacıyla misk gibi hoş kokuların satmalarını caiz görmezler.¹²³ Bu nedenle Şâfiîler'in genel kanaatlerinin de satış ve kiralamaya cevaz vermeyen nitelikte olduğu söylenebilir.¹²⁴ Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ise, memleketin kırsal kesimlerinde olması kaydıyla üzerinde ibadethâne inşa edilse bile gayri müslimlere arsa satışına cevaz vermiştir.¹²⁵ Bu itibarla, yazılı hukukun genel anlamda cevaz vermeyen hükmüyle birlikte, tarihi süreç içerisinde mahzur olarak görülen durumlar aşılmış ve Ebû Hanîfe'nin yukarıda verilen görüşü doğrultusunda uygulamalar yaşanmıştır. Şu halde Ebû Hanîfe'nin üzerinde ibadethâne inşa edilse bile gayri müslimlere mülk satışının cevazına kıyasla, onlara bu amaçla mülk kiralama cihetine de gidilebilir. Zira Ebû Hanîfe'ye göre kiraya verilen yerler, "sevâd" denilen kenar mahallelerde bulunuyorsa gayri müslimlere kiraya verilebilir. Ancak kira konusu olan şey, şehir içindeyse ve ibadethâne amacıyla kiraya veriliyorsa Hanefîler'ce de caiz görülmemiştir.¹²⁶

8. Gayri Müslim İbadethânelerinde Çalışmak

Genel anlamda Müslümanların ücret karşılığı gayri müslimler için çalışmalarının herhangi bir mahzuru görülmemiştir. Ancak onların ibadethânelerinde çalışmak hoş karşılanmamıştır. İmam Şâfiî, Müslümanların, Allah'a isyan etmenin merkezi olan ibadethânelerde usta, marangoz veya başka şekillerde çalışmayı hoş karşılamadığını belirtmektedir.¹²⁷ Bu itibarla, gayri müslimlerin, ücret karşılığında bile olsa Müslümanlara ibadethâne inşa ettirmeleri, onları buraların hizmetinde çalıştırmaları

¹²⁰ Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Arafê Desûkî, *Hâşiye 'ale's-Şerhi'l-kebîr*, Darü ihyai'l-kütübî'l-arabiyye Yayınları, (Byy., tsz.), c. 3, s. 7.

¹²¹ İbn Kayyım, *Ahkâmü ehli'z-zimme*, c. 1, s. 118.

¹²² Ensârî, *Esna'l-metâlib fi şerhi ravdi't-tâlib*, Byy., 1985, c. 2, s. 10.

¹²³ Ebû Bekir (Bekrî) Osman b. Muhammed Şeta Dimyâtî, *Îânetü't-tâlibîn alâ helli elfâzi Fethi'l-muîn*, Dârü'l-fikr Yayınları, Beyrut 1997, c. 3, s. 23-24.

¹²⁴ Nitekim Usaymî de *Ahkâmü'l-maâbid* adlı eserinde, "Şâfiîler'in usul ve kaideleri, ev veya arsanın mabêd yapılması amacıyla gayri müslimlere satılmasını haram kılmaktadır." demektedir. (Usaymî, *Ahkâmü'l-maâbid*, 155.)

¹²⁵ Mevsilî, *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-muhtâr*, 2/389.

¹²⁶ Mevsilî, *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-muhtâr*, c. 2, s. 389.

¹²⁷ Şâfiî, *el-Ümm*, c. 5, s. 510.

caiz görülmemiştir. Nitekim bazı âlimler, gayri müslim ibadethânelerinde çalışan bir müminin suç işlemekte olduğunu ve tazir edilmesi gerektiğini bildirmişlerdir.¹²⁸ Bununla birlikte Ebû Hanîfe'ye dayandırılan görüşe göre; Müslümanların, kilise ve havra gibi ibadethânelerde çalışmalarının bizzat Allah'a karşı isyan anlamı taşımadığından haram olmadığı, Allah'a isyanın, kilisenin içinde yapılan başka sebeplerden dolayı olduğu, bu nedenle ma'bedlerde çalışmakla Allah'a karşı isyanda yardımlaşma gerçekleşmediği savunulmuştur.¹²⁹ Bu görüşte olanlara göre Müslümanlar, gayri müslim ibadethânelerinde ücret karşılığında çalışabilirler. Nitekim asırlardır uygulanagelen teamülün de bu son görüş çerçevesinde cereyan ettiği söylenebilir.

9. Gayri Müslim İbadethânelerine Vakfetmek, Vasiyet Etmek, Adak Adamak

Fukahanın çoğunluğuna göre, harcanılacağı şeyin dinen mübah bir cihet olması gerektiğinden¹³⁰ bahisle Müslümanların, gayri müslim ibadethânelerine herhangi bir mülkü doğrudan vakfetmeleri, gelirini vakfetmeleri veya vakıf malından onarmaları, tefriş etmeleri, yakıt vb. masrafları karşılamaları caiz görülmemiştir.¹³¹ Râfiî'ye (ö. 623/1226) göre, içinde masiyet barındırdığından kilise ve bâa onarımı için yapılan bağış geçersizdir.¹³² Şirbînî (ö. 977/1570) kilise gibi ibadethânelerin onarılması için yapılan vakfın geçersiz olduğunu şöyle dile getirmektedir: "Gayri müslimlere ait ibadethânelerin hasırları ve kandil yakıtları ile hizmetçilerine verilen vakıf geçersizdir."¹³³ Hanbelî fakihlerden Bühûtî (ö. 1051/1641), Müslüman kişinin muayyen bir gayri müslime, gayri müslimin de muayyen bir Müslümana vakfedebileceğini, ancak ne Müslümanın ne de gayri müslimin, kilise, ateşkede ve bâalara herhangi bir şeyi vakfedemeyeceklerini söylemektedir.¹³⁴ Bu nedenle Müslümanın, adı geçen ibadethânelere mülkünü veya gelirini vakfetmesi, onları önemsemesi, gayri müslimlerin Allah'a karşı işledikleri masiyete katkı sağlama endişesi taşıdığından, fukaha tarafından geçersiz bir akit olarak değerlendirilmiştir. Bununla birlikte, İslâm hukukunda vâkıf (vakfeden) için üç şartın koşulduğu görülmektedir: Akil olması, baliğ olması ve teberra ehliyetine sahip olması (kısıtlı ve sefih olmaması). Bu şartlara bakıldığında vakfedenin kadın-erkek veya Müslüman olması şartı koşulmadığı görülmektedir.¹³⁵

¹²⁸ Usaymî, *Ahkâmü'l-ma'âbid*, 153.

¹²⁹ Usaymî, *Ahkâmü'l-ma'âbid*, 163-165.

¹³⁰ Şemsuddin Muhammed b. Ahmed el-Hatîb Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc ilâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc*, (thk. Abdurrezzak Şahûd en-Necm), Dımaşk 2009, c. 3, s. 522.

¹³¹ Şirâzî, *el-Mühezzebe fî fikhi'l-İmâm eş-Şâfiî*, c. 3, s. 674.

¹³² Ebû'l-Kâsım Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdilkerîm Râfiî, *el-Azîz Şerhü'l-Vecîz*, Beyrut 1997, c. 6, s. 258-259.

¹³³ Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc ilâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc*, c. 3, s. 710.

¹³⁴ Bühûtî, *Şerhu Müntehâ'l-irâdât*, (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Müessesetü er-Risâle Yayınları, Byy., 2000, c. 4, s. 336.

¹³⁵ Mustafa Ahmed Zerkâ, *Ahkâmü'l-Evkâf*, Dârü Ammâr Yayınları, Ammân 1997, s. 55-56.

Vasiyet, “bir malı veya menfaati ölümden sonra izafetle bir şahsa veya bir hayır cihetine teberru yoluyla temlik etmek”¹³⁶ demektir. Vasiyet’ten güdülen amaç, kişiyi Allah’a yakınlaştırmasına vesile olmasıdır. İmam Şâfi’ye göre, gayri müslimin; malının 1/3’ünü veya malının bir miktarını kilise yapmak, kiliseye bakıcı/hizmetçi tutmak, kilisenin bir bölümünü tamir etmek, aydınlatmasında sarfetmek veya kilise yararına başka şekillerde kullandırmak amacıyla yaptığı vasiyet geçersizdir.¹³⁷ Şîrâzî’ye (ö. 476/1083) göre, herhangi bir hayır umulmadığından, gayri müslimlere ait kilise, havra ve âteşkede benzeri ibadethânelerin inşa edilmesi, onarılması, aydınlatılması gibi giderlerinin karşılanması için yapılan vasiyet geçersizdir.¹³⁸ Şîrbînî de bu hususta şöyle demektedir: “Vasiyet’in şartlarından biri de vasiyet edilecek tarafın masiyet olmaması gerekir. Şu hâlde içinde ibadet edilebilsin diye ibadethâneye vasiyette bulunulması veya bu amaçla onarılması için yapılan vasiyet geçerli değildir. İçinde ibadet edilmeyip gayri müslimlerin, içinde ikamet etmeleri gibi istifadelerine sunulan ibadethâneler ile genel anlamda yolcular için han olarak kullanılan ibadethânelere ise vasiyet edilebilir.”¹³⁹ İbn Kudâme (ö. 620/1223), masiyete ve haram fiile sebebiyet vereceğinden bahisle, vâsî’nin (vasiyet eden) Müslüman veya zimmî oluşuna bakılmadan gayri müslime yapılacak vasiyetin geçersiz olduğunu, İmam Şâfi ile Ebû Sevr’in de (ö. 240/854) bu görüşte olduğunu, ancak rey ehli ile Ebû Hanîfe’nin gayri müslime yapılacak vasiyeti caiz gördüklerini dile getirmektedir.¹⁴⁰ Nitekim Ebû Hanîfe’ye göre, eğer vasiyet etmek kendi inançlarında sevap getirici bir husus olarak telakki ediliyorsa zimmî olan gayri müslimlerin, ibadethânelerine vasiyette bulunmaları da caizdir.¹⁴¹ Müslümanların gayri müslim ibadethânelerine çeşitli şekillerde adak adaları da caiz görülmemiştir. Nitekim Müslümanların gayri müslimlere ait ibadethânelere gitmeleri, içinde kurban kesmeleri veya bunlara hediye sunmayı adaları, nezr-i masiyet yani şirk ve günah (gayri meşru) olduğundan yerine getirilemez.¹⁴²

10. Farklı Dinlere Ait İbadethânelerin Bir Arada Yapılması

Aynı mekânda da olsa, her ibadethânenin kendi salikleri tarafından kullanılmasında ve bunların, mescidlerin yanında bulunmasında İslâm tarihinde örneklerinin olduğunu ve fukaha tarafından bu hususta herhangi bir beis görülmediğini daha önce söylemiştik.¹⁴³ Ancak, kimi kaynaklara göre¹⁴⁴ kökü İhvân-ı Safâ Cemiyetine¹⁴⁵

¹³⁶ Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, s. 598.

¹³⁷ Şâfi, *el-Ümm*, c. 5, s. 510.

¹³⁸ Şîrâzî, *el-Mühezzeb fi fıkhi'l-İmâm eş-Şâfi*, c. 5, s. 370.

¹³⁹ Şîrbînî, *Muğni'l-muhtâc ilâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc*, c. 3, s. 601-602.

¹⁴⁰ İbn Kudâme, *el-Muğni*, c. 8, s. 513-514.

¹⁴¹ Mevsilî, *el-İhtiyâr li talîli'l-muhtâr*, c. 5, s. 545.

¹⁴² Şîrbînî, *Muğni'l-muhtâc ilâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc*, c. 6, s. 235.

¹⁴³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, c. 7, s. 21; Mü'nîs, *el-Mesâcid*, s. 159.

¹⁴⁴ <https://www.milligazete.com.tr/makale/5491815/siyami-akvel/ihvan-i-safanin-dinleri-birlestirme-ve-mezhepsizlik-tesebbüsü>. (Erişim Tarihi: 31/10/2020).

¹⁴⁵ İhvân-ı Safâ, 10. yy'da Basra ve Bağdat'ta, İslâm dünyasında bilim anlayışını ve felsefi düşüncüyü hâkim kılmak amacıyla kurulan gizli cemiyet. (Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 185.)

kadar götürülen bazı masonik¹⁴⁶ hareketlerin, “İbrâhimî dinler” adı altında vahiy kaynaklı olan dinler arasındaki farklılıkları ortadan kaldırma teşebbüsleri bulunmaktadır. Dinî bir kisveye bürünerek aynı müstemilât içindeki ortak ibadethânelerde birlikte ibadet edilmektedir.¹⁴⁷ Bu hususta Tâvûs b. Keysân’dan (ö. 106/725) şöyle bir söz rivayet edilmiştir: “Rahmet evinin (mescidin) yanına azap evi (ma’bed) bulunmasını uygun bulmam.”¹⁴⁸ Bu itibarla, Müslümanları İslâm’dan uzaklaştırıp onları “Hıristiyanlaştırma” ve “Yahudileştirme” girişimlerinin ibadethâneleri olarak bilinen söz konusu yerlerde namaz kılmaya fukaha cevaz vermemiştir.¹⁴⁹

¹⁴⁶ Masonluk (Biraderler cemiyeti): Dışa kapalı bir sır dini görünümünde olan gizli cemiyet. Masonlukta bir tanrıya inanç vardır. (Gündüz, *Din ve İnanç Sözlüğü*, s. 250.)

¹⁴⁷ <https://www.dw.com/tr/tek-çatı-altında-üç-din/a-15209906> (Erişim Tarihi: 04/05/2021).

¹⁴⁸ Herevî, *Kitâbü'l-emvâl*, c. 1, s. 181.

¹⁴⁹ Usaymî, *Ahkâmü'l-ma'âbid*, s. 304.

Sonuç

İslâm inancına göre; ilk olarak Hz. Âdem insanları Allah'a ibadete davet ettiğinden, ilk ibadethâne geleneğinin ondan itibaren başladığını söylemek mümkündür. Zira Kur'ân'ı Kerîm'de insanlar için inşa edilen ilk ma'bedin Kâbe (Beyt) olduğu bildirilmektedir.

Müslümanlarla birlikte, gayri müslimlerin temel hak ve hürriyetleri, Kur'ân-ı Kerîm ile Hz. Peygamber'in sünneti'nde yer almıştır. Bu sebeple İslâm tarihinde gayri müslimler ibadethânelerini özgürce kurmuşlardır. Nitekim bunun tatbikatı, Hz. Peygamber döneminde yapılmıştır. Zira "Medine Vesikası"nda, Yahudiler, Müslümanlarla birlikte asıl vatandaş olarak kabul edilip, ibadethânelerinde hür bırakılmışlardır. Keza Necrânlı Hıristiyanlara ibadethâne kurma hürriyeti tanınmıştır. Ancak sonraki dönemlerde, Cezîretülarab'da gayri müslim ibadethânelerine yönelik kimi kısıtlamalar, Yahudilerin Müslümanlarla akdettikleri sözleşmeye muhalefet etmelerinden kaynaklanmıştır. Bu husustaki bazı hadisleri temel alan fukaha, Cezîretülarab içerisinde bulunan Müslüman devletlerde yeni gayri müslim ibadethânesi inşa etmenin caiz olmadığını savunurlar. Genel anlamda Cezîretülarab dışında da gayri müslim ibadethânesinin inşasına fukaha sıcak bakmamıştır. Ancak Zeydîler ile Mâlikîler'e müçtehitlere göre, Müslüman yetkililerin izin vermeleri kaydıyla gayri müslim ibadethânesi inşa edilmesine cevaz verilebilir. Fukahanın genel kanaatine göre, sulhen alınan beldelerde, mülkü İslâm devletine ait olması kaydıyla var olan kiliseler yıkılmaz. Nitekim Hz. Peygamber devrinden günümüze tevarüs edilen uygulamalar gösteriyor ki, Cezîretülarab'da bulunan bazı ülkeler dâhil Müslüman devletlerde gayri müslimler için hem yeni ibadethânelerin inşa edilmesine ruhsat verilmiş hem de harap olanlar onarılmıştır. Birkaç istisna dışında mevcut olanlar da yıkılmamıştır.

Genel anlamda Müslümanların, gayri müslim ibadethânelerini ziyaret etmelerinde, içinde çalışmalarında ile bunların içinde ibadet etmelerinde her hangi bir mahzur görülmemiştir. Müslümanların gayri müslimlere, üzerinde ibadethâne inşa etmek amacıyla mülk satmaları, kiralatmaları ile ibadethânelere vakıf yapmaları, vasiyette bulunmaları ise fukahanın cevaz vermedikleri hususlardır. Aynı mekânda da olsa, her ibadethânenin kendi salıkları tarafından kullanılmasında ve herhangi bir kasıt olmaksızın gayri müslim ibadethânelerinin mescidlerin yanında inşa edilmesinde bir beis görülmemiştir. Ancak günümüzde bazı cemiyetler tarafından Müslümanlar arasına fitne sokmak amacıyla, aynı müştemilât içinde mescid, kilise ve havra inşa etmek caiz görülmemiştir.

Günümüzde ibadethâne kavramı, başta ilahi kaynaklı dinlerde olmak üzere önemini korumaktadır. Bu sebeple, hemen her dinin merkezinde yer alan ibadethânelerle ilgili kimi tasarruflar hususunda Müslüman yönetimlerden beklenen tavır, konunun uzmanları olan İslâm hukukçularına danışmaları ve alacakları kararlarda fıkhi temeller ile siyaset-i şer'iyye'yi referans almalarıdır. Bu sayede İslâm'ın, süregelen huzur içinde birlikte yaşama modelinin pekiştirileceği değerlendirilmektedir.

Kaynakça

- Kur'ân-ı Kerîm.
- Adam, Baki, *Dinler Tarihi*, Grafiker Yayınları, Ankara 2019.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, (thk. Şuayb Arnavût), Müessesetü'r-risâle, Beyrut 2001.
- Ali, Muhammed Kürd, *el-İslâm ve'l-hadâretü'l-arabiyye*, Kahire 1968.
- Aynî, Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed, *Umdetü'l-kârî Şerhu sahîhi'l-Buhâr*, Dârü'l-fikr Yayınları, Beyrut tsz.
- Bakkal, Ali, *İnanç Özgürlüğü Açısından Ma'bedlere ve Manevi Değerlere Saygı (Sempozyum)*, ÇOMÜ Yayınları, Çanakkale 2010.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin, *es-Sünenü'l-kübrâ*, (thk. Muhammed Abdulkadir Atâ), Dârü'l-kütübi'l-ilmîyye Yayınları, Beyrut 2003.
- Boyce, Mary, "On the Zoroastrian Temple Cult of Fire", XCV, 1975.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî, *Sahîhu'l-Buhârî*, Darü İbn Kesîr, Dimaşk 2002.
- Buhûtî, Mansur b. Yunus b. Salâheddin b. Hasan b. İdris, *Keşşâfü'l-kınâ' 'an Metni'l-iknâ'*, Beyrut 1983.
- Bühûtî, Mansûr b. Yûnus b. Salâhiddîn, *Şerhu Müntehâ'l-îrâdât*, (thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Müessesetü er-rîsâle Yayınları, Byy., 2000.
- Büyükcoşkun, Kudret, "TDV İslâm Ansiklopedisi", *Cezîretülarab*, C. 3, İstanbul 1991.
- Choksy K., Jamsheed, "Encyklopedia of Religion", *Ateshgah*, (ed. Lindsay Jones, USA 2005.
- Demenhûrî, Ahmed b. Abdilmün'im b. Yûsuf el-Mezâhibî, *İkâmetü'l-hucetü'l-bâhire alâ hedmi kenâisi Masr ve'l-Kahire*, Kahire 2012.
- Desûkî, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Arafe, *Hâşiye ale'ş-Şerhi'l-kebîr*, Darü ihyai'l-kütübi'l-arabiyye Yayınları, Byy., tsz.
- Dimyâtî, Ebû Bekir (Bekrî) Osman b. Muhammed Şeta, *Îânetü't-tâlibîn alâ helli elfâzi Fethi'l-muîn*, Dârü'l-fikr Yayınları, Beyrut 1997.
- Doğan, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul, Pınar Yayınları, 2005.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk b. el-Ezdî es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, Humus 1969.
- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm b. Habîb b. Sa'd el-Kûfî, *Kitâbü'l-harâc*, Dârü'l-marîfe Yayınları, Beyrut, tsz.
- Ebû Zehre, Muhammed, *İslâm'da Beşeri Münasebetler*, (Terc. Hüseyin Algül-Osman Şekerci), Şamil Yayınları, İstanbul tsz.
- Ensârî, İsmail b. Muhammed b. Mahî, *Hükmü binai'l-kenâis ve'l-ma'abid fî bilâdi'l-müslimîn*, Byy., tsz.

Ensârî, Zekerîya b. Muhammed b. Zekerîya. *Esna'l-metâlib fi şerhi ravdî't-tâlib*, (thk. Muhammed ez-Zehrî el-Gamrâvî), Byy., 1985.

Erdebîlî, Cemalüddin Yusuf b. İbrâhim. *el-Envâr li a'mâli'l-ebrâr*, Mektebetü't-ticâriyeti'l-kübrâ Yayınları, Mısır tsz.

Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, Ensar Yayınları, İstanbul 2019.

Fayda, Mustafa, *Hz. Ömer Zamanında Gayri Müslimler*, Marmara Üniv. İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 2006.

Feyyûmî, Ahmed b. Muhammed b. Ali, *el-Misbâhü'l-münîr*, Dımaşk 2016.

Güç, Ahmet, *Dinlerde Ma'bed ve İbadet*, Ensar Yayınları, İstanbul 2005.

Güç, Ahmet, "TDV İslâm Ansiklopedisi", *Ma'bed*, C. 27, Ankara 2003.

Gündüz, Şinasi, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Vadi Yayınları, Ankara 1998.

Gündüz, Şinasi, *Sâbiûler Son Gnostikler*, Vadi Yayınları İstanbul 2016.

Hamidullah, Muhammed, *İslâm, Geschichte, Religiou, Kültür*, TDV Yayınları, Ankara 1996.

Herevî, el-Kasım b. Sellâm b. Miskîn, *Kitâbü'l-emvâl*, (thk. Ebû Enes Seyyid b. Receb), Mısır 2007.

Hüseyn, Abdullatif b. İbrâhim b. Abdullatif, *Tesâmühü'l-ğarbi ma'a'l-müslimîn fi'l-asrî'l-hâdir*, Demmâm 1999.

İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülaziz, *Reddü'l-Muhtâr ala'd-dürri'l-Muhtâr (Haşiyetü İbn Âbidîn)*, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye yayınları, Riyad 2003.

İbn Hacer, Ebu'l-Fadl Şihabüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed, *Fethu'l-bârî bi Şerhi sahihi'l-Buhârî*, (thk. Abdülazîz b. Abdillâh b. Bâz), Dârü'l-fıkr Yayınları, Beyrut 1993.

İbn Hişâm, Ebu Muhammed Abdilmelik el-Himyerî. *es-Sîretü'n-nebeviyye*, Mısır 1955.

İbn Kayyım, Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkî, *Ahkâmü ehli'z-zimme*, (thk. Taha Abdurrauf Sa'd), Beyrut 2014.

İbn Kayyım, Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkî, *Zâdü'l-meâd fi hedyi hayri'l-ibâd*, Beyrut 1998.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Beyrut 1992.

İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed, *el-Muğnî*, Kahire 1967.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *Sünenü İbn Mâce*, (thk. Muhammed Fuad Abdulbâki), Dârü ihyâi'l-kütübi'l-arabiyye Yayınları, Kahire tsz.

İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânü'l-Arab*, Darü'l-maârif Yayınları, Beyrut 1968.

Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Müflih b. Muhammed el-Makdisî, *Kitâbü'l-fûru ve maahü Tashîhu'l-furu*, (thk. Raid Sabri b. Ebî Alfa), Beytü'l-efkâr ed-devliyye Yayınları, Ammân 2004.

İbnü'l-Hümâm, Muhammed b. Abdilvahid es-Sivâsî, *Fethu'l-kadîr Şerhu'l-Hidâye*, Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye Yayınları, Beyrut 2003.

Kâdîhan, Fahrüddîn Hasen b. Mansûr b. Mahmûd, *Fetâvâ Kâdîhan*, Beyrut 2009.

Karadâvî, Yusuf, *Fetâvâ Muâsıra*, Darü'l-kalem Yayınları, Kuveyt 2009.

Karadâvî, Yusuf, *Gayrû'l-müslimîn fi'l-mücteme'i-İslâmî*, Müessesetü'r-risâle Yayınları, Beyrut 1985.

Kenanoğlu, M. Macit, *Osmanlıda Millet Sistemi*, Klasik Yayınları, İstanbul 2007.

Komisyon, *el-Mu'cemü'l-vasît*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

Kurtubî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmiu li-ahkâmi'l-Kur'ân* (Tefsîrû'l-Kurtubî), Kahire 1983.

Makrîzî, Takiyüddin Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ali b. Abdilkadir el-Ubeydî. *el-Mevâiz ve'l-itibâr bi zikri hitâti ve'l-âsâr*, (thk. Halil Mansur), Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye Yayınları, Beyrut 1998.

Mâlik b. Enes, Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî, *el-Muvatta'*, Kahire 1950.

Mâlik b. Enes, Ebî Âmir el-Asbahî el-Yemenî, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye Yayınları, Beyrut 1995.

Mâverdî, Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, (thk. Ahmed Câd), Dârü'l-hadis Yayınları, Kahire 2006.

Mevsilî, Mecdüddîn Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd, *el-İhtiyâr li talîli'l-muhtâr*, Beyrut 1937.

Moulton, James Hope, *The Treasure Of The Magi A Study Of Modern Zoroastrianism*. Bombay 1917.

Mü'nîs, Hüseyin, *el-Mesâcid*, Âlemü'l-marife Yayınları, Kuveyt 1981.

Müslim, Ebu'l-Hasan Müslim b. el-Haccâc en-Nisâbü'rî, *Sahîhü'l-Müslim*, (thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî), Dârü'ihyâi't-türâsi'l-arabî, Beyrut 1955.

Naskali, Esko, "TDV İslâm Ansiklopedisi", *Sâsânîler*, C. 36, İstanbul 2009.

Nesâî, Ebu Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horâsânî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, (thk. Hasan Abdulmunim Şelebî), Beyrut 2000.

Nevevî, Muhyiddîn Ebu Zekeriya Yahya b. Şeref, *el-Minhâc*, Mektebetü Eser Yayınları, İstanbul tsz.

Nevevî, Muhyiddîn Ebu Zekeriya Yahya b. Şeref, *Ravdatü't-tâlibîn ve umdetü'l-müftîn*, Beyrut 1991.

Özel, Ahmet, *Dârulislâm Dârulharb (İslâm Hukukunda Ülke Kavramı)*, İz Yayıncılık, İstanbul 2019.

Râfiî, Ebü'l-Kâsım Abdülkerîm b. Muhammed b. Abdilkerîm, *el-Azîz Şerhü'l-Vecîz*, Beyrut 1997.

Sâmi, Şemseddin, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 1899.

Sâvî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Mâlikî, *Bülğatü's-salik li akrabi'l-mesâlik (Haşiyetü's-sâvî alâ's-Şerhi's-sağîr)*, Byy., tsz.

Şâfî, Muhammed b. İdrîs, *el-Ümm*, Dârü'l-marife Yayınları, Mısır 1989.

Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed, *Neylül-evtâr Şerhu Münteka'l-ahbâr*, (thk. Muhammed Subhî b. Hasan Hallâk), Dârü ibnü'l-Cevzî Yayınları, Demmâm 2006.

Şîrâzî, İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf, *el-Mühezzebe fî fikhi'l-İmâm eş-Şâfî*, (thk. Muhammed ez-Zühaylî), Dârü'l-kalem Yayınları, Dimaşk 1996.

Şîrbînî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed el-Hatîb, *Muğni'l-muhtâc ilâ marifeti maânî elfâzi'l-Minhâc*, (thk. Abdurrezzak Şahûd en-Necm), Darü'l-fayhâ' Yayınları, Dimaşk 2009.

Şîrvânî, Abdulhamîd b. Hüseyin ed-Dâğîstânî, *Hâşiyetu's-Şîrvânî 'ale't-Tuhfe*, el-Mektebetü't-ticâriyyeti'l-kübrâ Yayınları, Kahire 1938.

Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, *İhtilâfü'l-fukahâ*, Leiden 1933.

Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, *Tarihü'l-umem ve'l-mülûk*, Dârü'l-kütübî'l-ilmiyye, Beyrut 1997.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *el-Câmiu'l-kebîr (Sünenü Tirmizî)*, (thk. Beşşâr 'Avvâd Marûf), Dârü'l-ğarbi'l-İslâmî Yayınları, Beyrut 1998.

Usaymî, Abdurrahmân b. Dahîl, *Ahkâmü'l-ma'âbid*, Künûzü İşbîliye Yayınları, Riyâd 2009.

Yıldırım, Nimet, *Fars Mitolojisi Sözlüğü*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2008.

Zerkâ, Mustafa Ahmed, *Ahkâmü'l-Evkâf*, Dârü Ammâr Yayınları, Ammân 1997.

Zerkeşî, Muhammed Bahâdır b. Abdillâh, *İ'lâmü's-sâcid bi ahkâmi'l-mesâcid*, (thk. Mustafâ el-Merâğî), Kahire 1996.

Zeydân, Abdülkerîm, *Ahkâmü'z-zimmîyyîn ve'l-müste'minîn fî dâri'l-İslâm*, Mektebetü'l-Kuds Yayınları, Bağdat 1982.